

Hogyan románosodott el Románia?¹

Újabb érdekes kötettel jelentkezett Lucian Boia, a bukaresti egyetem neves történészprofesszora, melyben ezúttal is egy szokatlan, ez idáig tabunak számító témát vetett fel, Románia elrománosításának kérdését vizsgálja. A mű – a szerzőtől megszokott módon – ismét inkább a kérdés elméleti megközelítésével szolgál, mondandóját azonban ezúttal számos levéltári forrással és statisztikai adattal is alátámasztja. Szándéka szerint a románságnak a „másokhoz”, a körülöttük lévőkhöz való viszonyát kívánja elemezni, tekintve, hogy a jelenleg románok lakta terület a múltban sokféle politikai hatalom érdekszférájába tartozott, illetve a legkülönbözőbb etnikai és kulturális hatások érték.

Ahogy a szerző megállapítja, a nemzeti ideológia megjelenésével felmerült a románság körében annak az igénye, hogy létrehozzanak egy saját nemzetállamot, lehetőség szerint megszabadulva az idegenektől. Ebben gyökerezik a kitartó román nacionalizmus, annak hangsúlyosan „eticista” és vallásos színezetével: igazi románnak az etnikailag románt és lehetőség szerint ortodox vallásút tekintik. Boia úgy véli, hogy e jelenséget nem elegendő a politikai korrektség szemszögéből bírálni, hanem a történésznek annak megértésére, magyarázatára kell törekednie. Kötetében erre tesz kísérletet. A könyv három nagyobb fejezetre tagolódik: az először a régi Regát korának etnikai viszonyait vizsgálja, nemcsak annak területén, hanem Erdélyben, Bukovinában és Besszarábiában is, majd Nagy-Románia helyzetét elemzi, az egységes nemzetállam megvalósítására tett lépéseket veszi számba, végül a kommunizmus és posztkommunizmus korszakának etnikai vonatkozású jelenségeit mutatja be.

1859-ben, a kezdetben Moldva és Havasalföld Egyesült Fejedelemségeinek nevezett Románia megközelítőleg négymillió lakossal rendelkezett, ami 1899-re közel hatmillióra, 1912-re pedig több mint hétmillióra nőtt. Az 1899. és 1912. évi népszámlálások azonban csak az állampolgárság és a vallási hovatartozás szerint tettek különbséget a lakosok között, nem tüntették fel sem a nemzetiséget, de még az anyanyelvet sem. Ebből következik, mutat rá a szerző, hogy a számok feldolgozása során bizonyos zavarok keletkezhetnek. Az adatok értelmezésekor célszerű összevetni az állampolgárságra és a vallási hovatartozásra vonatkozókat. Így például az „osztrák-magyarok” legnagyobb része feltehetően erdélyi román volt, noha görögkatolikusokként nem jelennek meg a kimutatásban (mint olyan románok, akik „elhagyták az igaz hitet”), feltehetően őket egyszerűen a katolikusok közé sorolták. Így tehát nem állapítható meg pontosan a Regátban élő erdélyi románok száma. Ezeknek az összeírásoknak az alapján Románia nemzeti államnak tűnhet, hiszen nincsenek kisebbségei, azok, akik nem románok, egyszerűen idegenekként, más államok polgáraiként

¹ Boia, Lucian: *Cum s-a românizat România?* București: Editura Humanitas, 2015. 138 p.

vagy állampolgárság nélküliekként jelennek meg. Így lett az eredmény a következő: 1860-ban Románia lakossága 95,2%-ban, 1899-ben 92,15%-ban, 1912-ben 93,47%-ban román.

Boia azonban felhívja a figyelmet, hogy a valóság ettől eltért. Tudott, hogy a 19. század vége felé a cigányok létszáma 250–300 ezer közé tehető, ami a lakosság 4-5%-át jelentette. Megemlíthetők emellett a moldvai csángók is, feltehetően az 1899-ben összeírt 65 ezer moldvai katolikus közülük került ki, az összlakosság valamivel több mint 1%-át alkotva. További adatokat is figyelembe véve a szerző arra a következtetésre jut, hogy 1899-ben a román etnikumúak aránya Románia összlakosságán belül 85% körülire tehető. A más állampolgárságúak, illetve állampolgárság nélküliek számának elemzéséből kiemelhető, hogy 1899-ben a Romániában élők között „osztrák–magyar” állampolgársággal 108 285-en rendelkeztek (a lakosság 1,82%-a), 1912-ben már „bontásban” jelennek meg: 69 221 magyar (0,96%), illetve 45 286 osztrák (0,63%) állampolgár. Ezek a számadatok bármilyen, a Monarchia területén élő etnikumot fedhetnek, így például akár erdélyi románok is lehetnek. Az állampolgárság nélküliek közül 1912-ben a férfiak 85,7%-a, a nők 88,4%-a zsidó volt. Lényegében kevés idegen (nem román) lakossal csupán Munténia és Olténia rendelkezett ebben az időszakban, Moldvára ez kevésbé jellemző. Sokatmondóak e tekintetben az 1899-es népszámlálás vallási megoszlásra vonatkozó adatai: Munténiában 95,4% ortodox, 2,3% izraelita, 1,6% katolikus lakos volt; Olténiában ugyanezen felekezetek aránya 98,5%, 0,4% és 0,9%. Moldvában ezzel szemben 84,2% ortodox, 10,6% izraelita és 4,8% katolikus élt.

A legnagyobb különbség azonban a falusi és a városi lakosság etnikai összetételében mutatható ki. A vidék ebből a szempontból viszonylag homogénnek tekinthető, míg a városok világa kifejezetten kozmopolita képet mutatott. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a városiak összlakosságon belüli aránya 1912-ben is még csupán 18% volt. Társadalmi, kulturális és etnikai szempontból is kétféle Románia létezett: egy falusi és egy városi. A Boia által legteljesebbnek tartott 1899-es népszámlálás erre vonatkozó adatai valóban beszédesek: míg az ország egészében a románság részaránya 92,15% volt, a városokban ugyanez az arány 68,59%, idegen állampolgárok 12,15%-ban, állampolgárság nélküliek 19,26%-ban voltak jelen. Moldva városaiban a legkisebb a románok aránya: 54,55%, az idegenek közül pedig a legnagyobb az állampolgárság nélkülieké, a zsidóké: 39,38%. Jászvásár (Iași) volt a legkevésbé román város: a lakosság 43,93%-a volt román és 50,78%-a zsidó. 50% feletti volt a zsidóság aránya 1912-ben több más városban is (Fălticeni, Dorohoi, Botoșani). Munténia „legkevésbé román” városa 1899-ben a kikötőváros Brăila volt 58,93% románnal, 8,75% göröggel és 19,26% állampolgárság nélkülivel (legnagyobb rész zsidóval). Érdekesek a fővárosra, Bukarestre vonatkozó adatok is: 1899-ben a 276 178 lakosból 181 009 (65,54%) volt román, az 1912-es 341 321 fős összlakosságból 240 314 román (közel 70%), 56 912 idegen és 44 084 állampolgárság nélküli.

A kép az állampolgárság és a vallás összevetésével közelíthető a valósághoz, és ezt Boia meg is teszi. Az 1900-as években találjuk a legtöbb idegent, kiváltképpen a városi közegben, ahol a modernizáció következtében egyre több szakemberre volt szükség, és több külföldi is letelepedett Romániában. Így például a 19. század közepén az orvosok legnagyobb része külföldi volt, köztük a román egészségügyi rendszer megteremtője, Carol Davila is. Sok idegen volt az építésszek között is: a 19. századból ismert Bukarestben dolgozó 125 építész közül 75. 1900-ra a román szakemberek sok területen túlsúlyba kerültek, de még mindig sok külföldit találunk a román fővárosban. 1900-ban Románia Európában a második helyen állt az országban letelepedett idegenek számát illetően: 79 külföldi jutott 1000 lakosra. Összegzésképpen a szerző megállapítja, hogy az 1859 utáni Romániában a falvak világa etnikailag egyneműnek tekinthető, míg a városoké ugyanebből a szempontból sok-

színűnek nevezhető. A történész állítása szerint a hivatalos megítélés azonban a más etnikumúakat a románságtól elkülönítve kezeli, mintha az országban csupán albérlökként élnének, az nem lenne az övék is. Elemzésében a szerző részletesen kitér az újonnan megalakult Románia idegenekkel kapcsolatos jogszabályaira, külön megemlítve azokat a nehézségeket, amelyekkel meg kellett birkóznia annak, aki meg akarta szerezni a román állampolgárságot. A honosítás lehetőségével 1879-ig csak a keresztények élhettek.

Érdekes a kötet azon része is, amelyben Boia a regáti románság etnikai eredetét vizsgálja, megállapítva, hogy a leginkább kevert etnikumúnak a bojárság és a városok lakossága bizonyult. A balkáni eredetű elemek asszimilálódtak a románságba a legegyszerűbben, a kulturális hasonlóságnak és a vallási (ortodox) identitás azonosságának köszönhetően. A „nagy” román családok között ismertek görög eredetűek, miként a Cantacuzino vagy a Rosetti, de a Ghicák például albán gyökerekkel rendelkeztek. A fanarióta korszak tipikus házasságai románok és görögök között kötöttek, így alakult ki a kettős, román és görög kötődésű elit. Románia megalakulásakor azonban már mindannyian románoknak tartották magukat. Sokatmondó az a felsorolás is, amelyből megtudhatjuk, hogy a román művelődési élet jelesei közül például Ion Luca Caragiale, a neves drámaíró görög származású volt, de albán felmenőkkel is rendelkezett. A híres költő Vasile Alecsandri anyai részről teljesen, míg apai ágon részben görög származású volt. Az első modern román történész, Alexandru Dimitrie Xenopol egy feltehetően zsidó bevándorló férfi és egy görög nő gyermekeként született. Nicolae Iorga, a román történetírás másik nagyja pedig apai ágon egy Moldvában a 18. században megtelepedett görög családból származik, anyai nagyapja szintén görög volt.

A román elit igen könnyedén vett át külföldi mintákat, állapítja meg Boia. A 19. század elejéig fenntartások nélkül követte a görögöket, majd azután ugyanilyen gyorsan fordult a nyugati világ felé. A szalonok nyelve a francia lett, az eladdig vidéki-keleti jellegű Bukarest pedig Párizst tekintette követendő mintának, de Németországnak is megvoltak a hívei. Az I. világháború küszöbén gyakorlatilag a politikai és értelmiségi elit tagjai legnagyobb részben francia, kisebb részben német műveltséggel rendelkeztek. Ekkorra tehát az ország lakossága lényegében két részre oszlott: a hagyományos kultúrájába merevedett civilizációjú falvak világára és egy kozmopolita Romániára, különféle idegenekkel és különböző eredetű románokkal.

1907-ben az egyik legalaposabb tanügyi törvény kidolgozója, Spuru Haret liberális közoktatási miniszter megállapította, hogy Románia kultúrája túlzottan heterogén, s a román nyelv terjesztése céljából kidolgozta *A nacionalista iskola* című programfüzetet. Hosszú távon a cél az volt, hogy a Románia területén élő valamennyi nemzetiség egyé olvadjon, azaz románná váljon. Ebben szánt a miniszter fontos szerepet az iskoláknak. Emellett a programfüzet felhívja a figyelmet a Romániában működő külföldi iskolák tevékenységének káros voltára, sőt azoknak az odajáró román gyerekekre gyakorolt rossz hatására. Az is gondot jelentett, hogy többnyire más vallású, főképpen katolikus oktatási intézményekről volt szó. Nagy gyanakvással figyelték a görögkatolikus egyház tevékenységét, annak ellenére, hogy az erdélyi románok többsége ehhez a felekezethez tartozott, mivel zavarták a románság homogenitását. Ennek értelmében 1909-ig nem engedélyezték, hogy Bukarestben görögkatolikus templomot emeljenek, noha az ott letelepedett erdélyi unitus hívek létszáma ekkor már 5–10 ezer között mozgott. Mentalitástörténeti szempontból igazán szimptomatikus a szerző által bemutatott, e kérdés körül zajló hercehurca.

A következőkben Boia az 1918-ban Romániához csatolt területeknek (a tág értelemben vett Erdélynek, Bukovinának, Besszarábiának) az I. világháború előtti etnikai helyzetét mutatja be, ahol körülbelül 4–4,5 millió román élt a Regátnál valamivel nagyobb területen.

A tágabb értelemben vett Erdélynek az 1910-es magyar népszámlálás szerint – amely során nem a nemzetiséget, hanem az anyanyelvet vették számba – 2 827 419 román lakosa volt, ami 53,7%-ot jelentett a 31,6%-nyi magyar és 10,7%-nyi német mellett. A szerző kiemeli, hogy az erdélyi románság sikerrel állt ellen a magyar asszimilációnak, ezt elsősorban vallási különbözőségükkel magyarázza. A románság e kis arányú többsége a falvak világában volt uralkodó, a városokban nagyon kis mértékű volt a jelenlétük. Több példát is említ a szerző állításai alátámasztására, az 1910-es adatok közül érdemes néhányat megemlíteni: Kolozsvár 60 808 lakosa közül 50 704 volt magyar, 7562 román; Marosvásárhely 25 517 lakosából 22 790 volt magyar és 1717 román, Temesváron a 72 555 lakosból 31 664 német, 28 552 magyar és 7566 román volt; Aradon az összesen 63 166 lakos közül 46 085 volt magyar és 10 279 román, valamint Nagyvárad 64 169 fős lakossága 58 421 magyarból és 3604 románból tevődött össze. Boia megjegyzi, hogy a magyar lakosság számát gyarapította a magyar anyanyelvű zsidóság is. A városi románság legnagyobb számban Szebenben (33 489 lakosból 16 832 német, 8824 román és 7252 magyar) és Brassóban (41 056 lakosból 17 831 magyar és 11 786 román) élt.

Bukovina esetében az 1775-ös Habsburg-uralom alá kerülés idejére vonatkozó demográfiai adatok bizonytalanoknak tekinthetők. Az biztos, hogy az 1775–1918 közötti időszakban etnikailag sokszínűbbé vált a tartomány, nagyszámú német és zsidó lakosság települt be, valamint a ruténok száma meghaladta a románokét Észak-Bukovinában, román többség alakult ki viszont Dél-Bukovinában. 1910-ben a használt nyelv szerinti megoszlás a következő: a 794 929 lakosból 305 101 (38,4%) rutén, 273 254 (34,4%) román és 168 851 (21,2%) német volt. Vallási hovatartozás szerint 102 919 izraelitát tartottak számon, ebből következik, hogy a német nyelvet beszélők legnagyobb része zsidó volt. E tartományban is a falusi lakosság volt inkább román többségű, a városokban a románság kisebbségben élt: 1910-ben Csernovic lakosságának 15,7%-a volt román, Suceavában (Moldva régi fővárosában) többen beszéltek németül (6449-en), mint románul (3667-en). Bukovinában a városi lakosságnak csupán valamivel több mint egyötöde (összesen 34 676 lakos) volt román.

Bessarábia lakossága, amikor 1812-ben a területet az Orosz Birodalomhoz csatolták, 86%-ban román volt. Különösen a 19. század második felétől felerősödő eloroszosítás következtében az etnikai arányok jelentősen megváltoztak. A nem kellően megbízható orosz népszámlálások eredményeit elemezve a történészek különböző értékekhez jutottak, melyek szerint a románok aránya 1897-ben 47,6 és 56% között mozgott. Tény azonban, hogy számarányuk fokozatosan csökkent, a falvak világában maradtak meg inkább, míg a (városi) elit eloroszosodása jóval nagyobb mértékű volt. Kisinyov városában az 1897-es népszámlálás adatai szerint a 45,9% zsidó és 27% orosz lakosság alkotta a többséget.

1918-ra tehát a Regáton kívüli románság lélekszáma éppen csak valamivel haladta meg az ottani összlakosság felét. Ez a románság maga is különbözött a regátitól: a besszarábiai elit eloroszosodott, Erdély és Bukovina románságát, noha identitását jól őrizte, áthatotta Közép-Európa szellemisége, állapítja meg a szerző.

A kötet második fő részében az 1918-ban megalakult Nagy-Románia etnikai helyzetét vizsgálja meg Boia, feltéve a kérdést, vajon valóban egységes nemzetállam született-e ekkor. Bessarábia, Bukovina és Erdély megszerzésével Románia területe több mint kétszeresére nőtt (137 ezer km²-ről 295 ezer km²-re), egyúttal 1912-ben összeírt 7,325 millió lakosa 1930-ra 18 millióra gyarapodott. Lényegében valamennyi román etnikumú az ország határain belülre került, az összlakosság 71,9%-át képezve 1930-ban, de nagyszámú kisebbségre is szert tett az új államalakulat, tehát az 1923. évi alkotmányban megfogalmazott egységes nemzetállam kifejezést fenntartásokkal kell kezelni. Ugyanakkor Boia hangsúlyozza,

hogy Nagy-Románia végső soron átvette a Regát központozító szemléletét, hallani sem akarva a regionális különbségekről, pedig maga a románság is régióként különbözött, nem is beszélve a kisebbségekről. A frissen Romániához került területeken a „mások” számaránya 40–50% közöttire tehető Erdélyben, 50% fölére Bukovinában és Dobruzdzásban (Kadrilaterrel együtt). A kisebbségek közül 1918-ig több az uralkodó nemzet részét alkotta, miként Erdélyben a magyarok, Bukovinában a németek, Besszarábiában az „orosz nyelvűek”, és ezek a csoportok annak ellenére, hogy elvesztették vezető politikai szerepüket, továbbra is általában jobb gazdasági és kulturális helyzetben voltak a románoknál. Jól illusztrálja ezt a helyzetet, hogy a kommunizmus kezdetéig a többségi románság a városokban mindvégig kisebbségben maradt. Annak ellenére, hogy Románia is a békeszerződésekkel együtt aláírta a kisebbségi egyezményt, a cél az ország elrománosítása volt.

A továbbiakban az általa legszakyszerűbbnek tartott 1930-as népszámlálás adatait elemzi a szerző. A 18 057 000 lakos 80%-a falvakban lakott. 71,9%-nyi volt a román, a „legrománabb” résznek Olténia tekinthető (97,5%), ezt követte Munténia (93,4%). Érdekesekek az összeírás további adatai is, például hogy Moldvában, ahol a románság aránya 89,8%, a városi lakosságban csak 70,8%-ban voltak jelen, a zsidóság pedig 23,1%-ban. Például Jászvásár (Iași) 103 ezer lakójának csak 61%-a román, míg 34%-a zsidó volt. Dobruzdzásban a kép jóval színesebb, Kadrilaterben a betelepítések ellenére is a románok kisebbségben voltak, a terület egészének 44,2%-át alkották. A tágabb értelemben vett Erdélyben a lakosság nemzetiségi megoszlása a következő: 57,8% román, 24,4% magyar, 9,8% német és 3,2% zsidó. A történeti Erdélyben ezek az adatok a következők: 57,6% román, 29,1% magyar, 7,9% német, 2,4% zsidó, a Bánságban 54,3% román, 10,4% magyar, 23,8% német, a Partiumban 60,7% román, 23,1% magyar, 4,8% német, 6,4% zsidó. Összevetve az 1910-es adatokkal szembevetendő, hogy a magyarság aránya 31,6%-ról 24,4%-ra csökkent. Ennek okát Boia abban látja, hogy egyrészt mintegy 200 ezren elhagyták Erdélyt a Romániával történt egyesülés után, illetve hogy az 1910-es népszámlálás alkalmával a beszélt nyelvet vették alapul, így sok zsidót is a magyarok közé soroltak. A közigazgatás és az intézmények románosításának, valamint a faluról városba irányuló betelepülés következtében 1910-hez viszonyítva 1930-ra 17,6%-ról 35%-ra növekedett a románok számaránya az erdélyi városokban. Még így is kisebbségben volt azonban itt a románság 1930-ban, amikor is a magyarok részaránya 37,9%, a németeké 13,2%, a zsidóké (akik többnyire szintén magyar kultúrájúak voltak) 10,4%. Kolozsvár 100 844 lakosa közül 47 689 magyar, 34 895 román és 13 062 zsidó volt, Brassó 59 232 lakosa közül 23 269 magyar, 19 372 román és 13 014 német volt, Szében 49 345 lakosa közül ugyanez az arány a következőképpen alakult: 21 598 német, 18 620 román, 6521 magyar, Temesváron a 91 580 lakosból 27 807 volt német, 27 652 magyar, 24 217 román, 7171 zsidó, Nagyváradon a 82 687 főnyi összlakosságon belül 42 630 magyar, 22 412 román és 14 764 zsidó élt. Erdélyt nemcsak az etnikai, hanem a vallási sokszínűség is jellemezte. Ekkor, tehát 1930-ban, Erdély volt az egyedüli romániai tartomány, ahol a románok között nem az ortodoxok voltak többségben, az ő 27,7%-uk mellett ugyanis 31,1%-nyi görögkatolikus volt.

Bukovina népességének megoszlása ugyanezen népszámlálás szerint a következőképpen alakult: 44,5% román, 27,7% ruszin, 10,8% zsidó és 8,9% német élt ott. A városi lakosság körében azonban ekkor még itt is kisebbségben volt a románság. Besszarábiában hasonló volt a helyzet, a városokban többnyire kisebbségben levő román lakosság amúgy az összlakosság 56,2%-át alkotta a 12,3% orosz, 11% ukrán, 7,2% zsidó, 5,7% bolgár, 3,4% gagauz és 2,8% német mellett.

Ahogy a szerző megállapítja, elméletileg a nemzetállamban a kisebbségek is az egységes nemzet részeivé válnak. A nemzetiségek integrációja azonban nem volt sikeres. 1930-ban a kisebbségeknek több mint 50%-a nem tudott románul, ez az arány a hivatalos statisztika szerint a Székelyföldön volt a legalacsonyabb, az akkori Csík megyében 14,4% és Udvarhely megyében 13,2%. A Romániához csatolt területek nemzetiségei azonban egyáltalán nem érezték magukat a román nemzethez tartozónak. A románság is inkább idegenekként tekintett rájuk, lojalitásukat sokszor megkérdőjelezte. A többség és kisebbség viszonyát a kölcsönös bizalmatlanság jellemezte. Ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy hiába nyilvánították Romániát nemzetállammá, a gazdaság jó része továbbra sem volt román tulajdonban (országos szinten a kereskedelmi és ipari magánvállalkozások 48,49%-a volt román kézben, 31,14%-nak zsidó, 20,37%-nak más kisebbségi tulajdonosa volt).

Kulturális téren is jókora különbségek maradtak. 1930-ban a hét év feletti lakosság 57%-a volt írástudó (ezzel európai szinten az utolsó helyek egyikén állt az ország). Az adatok további lebontása is újabb jellegzetességre hívja fel a figyelmet: a városokban az írástudók aránya 77,3%, faluhelyen 51,3%, a férfiak körében 68,2%, a nők körében 45,5%. Még beszédesebbek a régiók szerinti mutatók: a lakosság a Regátban 50–60% között, Erdélyben 60–70% között, Bukovinában 65,7%-ban, Besszarábiában 38,1%-ban volt jártas az írás-olvasásban.

Mivel Boia a tanügyet tartja a legfontosabb identitásképző intézménynek, ennek elemzésével közelíti meg a nemzetiségi kérdés vizsgálatát. Az egyetemi oktatásban radikális megoldást alkalmaztak: a kolozsvári magyar és a csernovici német egyetemet Nagy-Románia létrejötte után azonnal románosították, a továbbiakban tanári karuk szinte kizárólag román nemzetiségű oktatókból állt. Az 1930-as években a hallgatók közül a románok részére állandó létszámkeretet biztosítottak, a felvételi követelmények között szerepelt a román nyelv jó ismerete. Így az itt tanuló nemzetiségiek száma a két világháború között folyamatosan csökkent. Például a magyar hallgatók aránya 1933–1934-ben 3,5% volt, 1937–1938-ban pedig 3% alá csökkent.

Ami az állami középiskolai oktatást illeti, a nemzetiségi elemi iskolák, tagozatok téren viszonylag jobb volt a helyzet, a gimnáziumok tekintetében már rosszabbodott, számuk fokozatosan csökkent. A magyar és a német lakosság, amint ezt a kötet adatai is bizonyítják, gimnáziumi szinten szívesebben járatta gyermekeit magán-, azaz egyházi iskolába. Sokat vitatott intézkedés volt az, amely szerint csak a minden kétséget kizáróan egy bizonyos etnikumhoz tartozó gyermeket lehetett az adott nemzetiség nyelvén tanító osztályba felvenni. Ez például az erdélyi magyar anyanyelvű zsidóságot vagy a partiumi elmagyarosodott svábokat érintette. Sok esetben a diák családnevének hangzása szerint döntöttek arról, hogy beiratkozhat-e a gyermek magyar tagozatra vagy sem.

A Közigazgatási Minisztérium nem tartotta elég eredményesnek az iskolákban folyó elrománosítást. A hangsúly ezúttal is Erdélyen volt, hivatalos iratok hosszan sorolják az itt elnemzetlenített román egyéneket és közösségeket. A helyzet megváltoztatására a miniszter új elemi iskolák és új román templomok létesítését, betelepítéseket tartott szükségesnek, kiváltképpen a Székelyföldön. 1935-ben még konferenciát is szerveztek, ahol kifejtették, hogy e szempontból két fontos régió van: a nyugati határszél és a Székelyföld. A javasolt „megoldásokra” vonatkozóan érdemes itt a szerző nyomán idéznünk Sabin Manuilát, a Központi Statisztikai Hivatal akkori igazgatóját: „A nyugati határvidéken a kérdés megoldása csupán annak 100 kilométernyi szakaszon való megtisztításával valósítható meg, és ez csak a magyarság eltüntetésével történhet.” Ugyanő a Székelyföld esetében más megoldást javasolt: „A székelyekkel szemben inkább a románok felé hajló természetüknek megfelelően más,

engedékenyebb magatartást kell tanúsítanunk, fokozatos, az ő hozzájárulásukkal történő beolvasztást. Nincsen szükség agresszív politikára, hanem békés asszimilációra.” Ekkoriban alakult ki, mutat rá Boia, az a „mitologikus” megközelítésmód, mely szerint eredetileg a székelők románok lettek volna. Ezt vallotta Nicolae Iorga, a kor jeles történésze is.

Elemzése során Boia arra a következtetésre jut, hogy a hatalom a nemzetiségeket nem egyforma bánásmódban részesítette, és megállapítja, hogy a magyarokat egyértelműen ellenfélnek tekintették, szemben a németekkel, akiket mindig is a románok és a magyarok közötti viszony kiegyensúlyozóinak tartottak, és általában Románia valamennyi kisebbsége közül a németek megítélése volt a legpozitívabb. Boia külön foglalkozik a zsidóság helyzetével, akik közül a regátiak a többi kisebbséggel ellentétben integrálódtak a románságba, ugyanakkor jelentős közvéleményalakító szerepük volt, hiszen a sajtó jó része befolyásuk alatt állt. Értelmiségük legnagyobb része baloldali, akár kommunista is volt, szemben a román gyökerű littel, amely inkább a nacionalista jobboldal felé hajlott.

A román történetírásban a mai napig megtaláljuk az „egység” mítoszát, a regionális különbségeken könnyedén átsiklanak. 1918-ban pedig nemcsak a kisebbségek és a románság között voltak különbségek, hanem a románságon belül is. A Romániához csatolt területek román lakosságát végül is románosították, azaz a regáti románokhoz próbálták hasonlóvá tenni. Az erdélyi románok például közelebb álltak a közép-európai szellemiséghez, mint a Kárpátokon túliak balkániságához. Az I. világháború után létrejött Romániát ők másképpen képzelték el, abban reménykedtek, hogy az újonnan létrejövő intézményrendszer kialakításakor figyelembe veszik elvárásait. Ehelyett a központosításé, a regáti politikai elité és a közigazgatásban szerepet játszó, nem mindig a helyzet magaslatán álló Kárpátokon túliaké lett a döntő szerep.

Nem csupán az erdélyi románok voltak elégedetlenek az új hatalommal, hanem – amint az a Boia által idézett 1924-ből származó felterjesztésből kiderül – a besszarábiaiak is. Beszédes annak a beadványnak a szövege is, amelyet a Nemzeti Parasztpárt politikusai írtak alá 1938-ban, a királyi diktatúra idején, és amelyben felsorolták az eltelt húsz év sérelmeit, kiemelve, hogy Erdélyt megtöltötték az ottani helyzetet nem ismerő politikusokkal és adminisztratív személyekkel, olyan emberekkel, akiket a meggazdagodás fékevesztett vágya vezetett, immorálisak és korruptak voltak. Azt is felpanaszolták, hogy mind helyi, mind pedig országos szinten a közhivatalokba való kinevezések során az erdélyieket és a bánágiakat hátrányosan megkülönböztették. Mindezt számadatokkal is alátámasztották (a diplomáciai testület 197 tagjából 18 volt erdélyi vagy bánági, illetve a pénzügyminisztérium 137 hivatalnokából csupán hat; a helyi, erdélyi és bánági magisztrátusok közül 278 származott e tartományokból és 439-en a Regátból jöttek). A királyi diktatúra idején ez a helyzet még rosszabbodott. Az egész időszakra jellemző volt a gyenge képzettségű regátiak erdélyi és bánági „inváziója”.

Az 1940-es évektől a népességi arányok tekintetében is jelentős következményekkel járó, döntő változások indultak. Az Erdély esetében meghatározó bécsi döntés hatásait, a Magyarországhoz került terület nemzetiségi arányait Boia a tárgyvilágosság kedvéért mind a két fél statisztikai adatai alapján közli. A román adatok szerint ez a következő volt: 50,2% román, 37,1% magyar, 5,7% zsidó és 2,8% német (az 1930. évi népszámlálás viszont 48,7% román, 42% magyar és 4,2% zsidót mutatott ki). A magyar hatóságok az 1910-es népszámlálás adatait tartották irányadónak: 51,4%-nyi magyar, pontosabban magyar anyanyelvű és 42,2%-nyi román lakossággal számoltak. 1943 elejéig 195 ezer román hagyta el Észak-Erdélyt.

Az 1941-es népszámlálás adatai szerint Románia nemzetiségi megoszlása a következő volt az új helyzetben: a lakosság 87,4%-a román, 3% magyar (nem sokkal többen, mint

400 ezren) és 4% német (542 ezer), illetve 5,6% a „más” etnikumú. Az etnikai tisztogatás az Antonescu-féle Romániában az állampolitika rangjára emelkedett, vallja a szerző, aminek elsősorban a zsidóság esett áldozatul. A különböző források alapján 120–270 ezer közé teszik a megölt vagy a transznisztriai lágerekben elpusztult zsidók számát. A Zsidó Világkongresszus adatai szerint az 1940-es, hozzávetőlegesen 765 ezer romániai zsidóból 1946-ra 428 ezer maradt, közel felük eltűnt. A transznisztriai deportálások áldozatai között cigányok (elsősorban vándorcigányok) is voltak, körülbelül 25 ezren kerültek oda, felük odaveszett.

A romániai németek is jelentős veszteségeket szenvedtek el a II. világháború alatt. Hozzávetőlegesen 70 ezren léptek be a Wehrmachtba, közülük kevesen tértek vissza Romániába, csakúgy, mint azok közül, akik 1944-ben a Vörös Hadsereg előrenyomulása elől Németországig vonultak vissza. Az Erdélyben és a Bánságban maradt németek közül 1945-ben 70 ezret hurcoltak el szovjetunióbeli munkatáborokba, 15-20%-uk odaveszett. Az életben maradtakat vagy Romániába, vagy Németországba szállították vissza. 1948-ban 332 ezer német élt Romániában az 1930-ban számba vett 745 ezerhez képest.

A kötet utolsó fejezete a kommunista és a posztkommunista időszakban vizsgálja az elrománosítás alakulását. Kiindulópontként az 1948-as népszámlálás adatai szolgálnak, melyek egy, a korábbiaknál jóval „románabb” ország képét vetítik elénk. Ezúttal csak a lakosok által használt nyelvet vették alapul. Így a 15 872 624 fős népesség 85,7%-a (13 597 613) bizonyult románnak, 9,4%-a (1 499 851) magyarnak és 2,2%-a (343 913) németnek. 138 795 ember (0,9%) vallotta magát jiddisül beszélőnek, de a zsidók számát 1947-ben 428 ezerre becsülték. A kommunista időszak elején a nemzetiségeknek, kiváltképpen a zsidóknak és a magyaroknak kifejezetten fontos szerepet juttattak a politikai vezetésben, állítja Boia. Ennek oka, hogy 1944 előtt a romániai kommunisták között kisebbségben voltak a románok, sok kisebbségi került így vezető, döntéshozó pozícióba. Ennek ellenére a kommunizmus összességében jóval több veszteséget okozott, mint amennyi nyereséget hozott a kisebbségeknek. Az időlegesnek bizonyult nyereségek között könyvelhető el a kolozsvári Bolyai Egyetem megalakítása vagy a szovjet mintát követő Maros Magyar Autonóm Tartomány létrehozása. Itt 1956-ban a lakosság 77,3%-a (565 510) volt magyar, a teljes romániai magyarságnak azonban csupán alig valamivel több mint egyharmada élt itt. Végül mindkét intézmény rövid életűnek bizonyult, a Bolyai Egyetemet 1958-ban egyesítették a Victor Babeş-ról elnevezett román egyetemmel, s a továbbiakban a magyar tagozatok fokozatos elorszavasztásának lehettünk tanúi. Az autonóm tartományt pedig egy 1960-as átszervezést követően 1966-ban a megyésítés során számolták fel. Mindezek a korábbi internacionalizmusról a nacionalizmusra való áttérést jelzik. A kommunista párt fokozatosan elrománosodott, vezetése a kevésbé művelt, az internacionalizmustól távol álló hazai kommunisták kezébe került.

A korszak a nemzeti egység fogalmát állította a középpontba, ebben kiváltképpen a Ceauşescu-rendszer jeleskedett, a kisebbségeknek csupán dekoratív szerepet juttatva. Mivel a zsidók száma igencsak megfogyatkozott, és a németek is távozni kezdtek, az egyedüli számottevő nemzetiség a magyarság maradt. Helyzete fokozatosan romlott. A különböző vezető pozíciókat betöltőket rendre leváltották. A magyarok lakta területeken is az ügyesek, bírók, katonai vezetők nagy része román lett. A városokba románokat költöztettek, a Babeş-Bolyai Egyetemen a magyar nyelvű oktatást fokozatosan elorszavasztották. Az internacionalista ideológiájú kommunizmus elméletileg a nemzeti kisebbségeknek a többségekkel egyenlő jogokat biztosított, mégis az elrománosítási folyamat jóval eredményesebb volt, mint a két világháború közötti Romániában. A magántulajdon felszámolása mind az egyén, mind pedig a közösség autonómiáját sújtotta. Az államosítással megszűnt az egyes nemzetiségek gazdasági ereje, felszámolták az egyházi, illetve mindenféle magánjelleget, oktatást,

Így a kisebbségek a két világháború közötti időszakról eltérően ekkor csak állami iskolákban tanulhattak. Minden szinten a társadalom egyenmősítésére törekedtek. A népesség keveredésével a regionális különbségek eltűnőben voltak. A görögkatolikus egyház 1948-as betiltásával elérték, hogy az erdélyi románok nagy része görögkeletivé vált, a görögkatolikus egyház működésének 1990-es újraengedélyezése után a görögkatolikusok az ország románságának csupán 0,8%-át teszik ki, szemben a két világháború közötti 7,9%-al. Így Erdély is ortodox többségű lett.

A kisebbségeket leginkább az iparosítás és az urbanizáció, valamint a kivándorlás morzsolta fel. Románok költöztek az erdélyi városokba, nemcsak azok környékéről, hanem messzebről, a Regátból is. Néhány számszerű példa jól illusztrálja ezt a folyamatot: 1966-ban Bihar megye városaiban 100 145 román és 87 748 magyar élt, 1992-ben ugyanott a románok már 196 257-en voltak, a magyarok pedig 108 712-en. Kolozs megye városi lakossága 1966-ban 202 054 románból és 106 362 magyarból állt, ezek az adatok 1992-re 385 915-re, illetve 100 020-ra módosultak. Maros megye városaiban 1966-ban még a magyarok voltak többségben: 105 325-en 88 092 románnal szemben. 1992-re a számok 127 492 magyarra és 170 595 románra változtak.

A kivándorlás, az egyre romló életkörülmények elől való elmenekülés a legtöbb román állampolgár számára vágáalom volt. Ebben előnyt élvezhettek a kisebbségek, hiszen voltak anyaországai, amelyek befogadták őket, vagy nem egy esetben fizettek „kiszabadításukért”. Ez az egyének számára előnyösnek mondható helyzet a közösségek számára végzetesnek bizonyult, eredménye egy genocídiuméval ért fel – állítja Boia –, melynek során nem haltak meg egyének, de eltűntek népcsoportok. Elsőként a zsidóság kezdte elhagyni Romániát. Több hullámban zajlott kivándorlásuk 1948-tól kezdődően, míg a kommunizmus végére az 1992-es népszámlálás adatai szerint mindössze 8955-en maradtak. A németek közül 1949–1979 között körülbelül 100 ezren vándoroltak ki Nyugat-Németországba, így is 1977-ben még 348 444-en éltek az országban. 1978-ban kötötte meg Románia a Német Szövetségi Köztársasággal azt az egyezményt, amelynek értelmében ez utóbbi lényegében megvásárolta a kivándorolni kívánó németeket. Ennek következtében 1977 és 1989 között megközelítőleg 173 ezren hagyták el az országot, s a kommunizmus bukása után a németiség fogyása folytatódott, 1992-re 119 ezren maradtak Romániában, s ez a szám azóta tovább apadt, a szászok és a svábok teljesen eltűntek az országból.

A magyarság kivándorlása az 1980-as években kezdődött meg, s növekvő ütemben tartott 1989-ig, sőt azután is, körülbelül 1991-re stabilizálódott az országot elhagyók száma évi néhány ezerben. Becslések szerint 1987–2004 között hozzávetőlegesen 180 ezer magyar hagyta el Romániát. Mivel a magyarság körében a születésszám mindig is kisebb volt a románságénál, a kivándorlással együtt a románsághoz viszonyított aránya egyre csökkent. Míg 1930-ban az ország mai területén a lakosság 10%-a volt magyar, ez az arány 2002-re 6,6%-ra apadt.

Boia megállapítja, hogy a kommunizmusnak sikerült Romániát elrománosítania, nemcsak etnikailag, hanem kulturálisan is. A román elit évszázadokon keresztül különböző kulturális modelleket követett, a bizáncitól a nyugatiig. Az 1945 utáni kommunista korszak kezdeti időszakában a szovjet mintát utánozva Románia a „szocialista tábor” egyik legerősebb országává vált. Generációk nőttek fel egy árnyalatok nélküli nacionalizmusban nevelkedve, olyan történelmi tudattal, amely szerint a románoknak mindig igazuk van, az igazságtalanságokat mindig mások követték el, egy „gyanúsán egységes múltú országban”. Összességében mindent, ami idegen volt, gyanakvás övezett. Ennek következménye Románia elszigetelődése lett, és ez az új elit kialakulására nézve katasztrofális hatással volt. Míg a

két világháború között a román vezető rétegek igazodtak az európai elvárásokhoz, a szocialista korszak után tanulniuk kellett az európaiságot, és még ma is tanulniuk kell.

Végezetül a 2011-es, pontatlannak minősített népszámlálás értelmezését nyújtja a szerző. Az ország összlakossága 20 121 641 főre csökkent. Az etnikai hovatartozásra vonatkozó információ 1 136 000 lakosnál hiányzik az összeírásból (!), így az arányok helyességében is csak bízni lehet. Eszerint a lakosság 88,9%-a vallotta magát románnak, 6,5%-a (1 227 600) magyarnak, németnek pedig csak 36 ezren. A 41 megyéből 39 román többségű, 30-ban a románok aránya meghaladja a 90%-ot. A városokban is hasonlóak a mutatók, Kolozsvár magyar lakossága például 19%-ra csökkent. Románia tehát „nagyon román és nagyon ortodox” lett (a görögkeletiek aránya 86,5% volt 2011-ben), a tartományai közötti különbségek is erősen elmosódtak. A románosítás eddig csupán a két székelyföldi megyében nem bizonyult sikeresnek: Hargita megyében a lakosság 85,2%-a, Kovászna megyében 73,7%-a magyar.

Összegzésképpen megállapítható, hogy mára két számottevő kisebbség maradt Romániában: a magyarok és a romák (ez utóbbiak a népszámlálás szerint 621 600-an vannak, de tényleges számukat másfél vagy kétmilliónál is többre becsülik). A magyarok az egyenlőség kitaró követelésével, a Székelyföld számára igényelt autonómiaötlemeikkel irritálják a románokat, mert mindezek ellentétben állnak azzal az egységesítő és központosító szemlélettel, ami a román államiság alapja. A romákkal pedig Boia szerint az a többségi társadalom gondja, hogy sokan mennek közülük külföldre, ahol viselkedésükkel rontják az országimázt. Más etnikumok immár nem okozhatnak gondot a románságnak, hiszen számuk elhanyagolható méretűre csökkent, így a velük való kapcsolat is idillivé vált. Így viszont azt a képzetet keltik, hogy Románia multikulturális társadalommal rendelkezik. Valamennyi kisebbségnek – létszámától függetlenül – biztosított a parlamenti képvisellete, még akkor is, ha sokszor lényegében szinte fiktív közösséget alkotnak.

A szerző külön alfejezetben kitér az erdélyi magyar kérdésre, értetlenségét fejezve ki az iránt, hogy sok román továbbra is aggódik Erdély jövője miatt, és a magyarok tevékenységét veszélyesnek tartja. Megállapítja, hogy a magyarok elvesztették Erdélyt, és most már csupán védelmi harcot folytatnak azért, hogy megmenthessék azt, amit még lehet az erdélyi magyarságból és identitásából. A románság számbeli fölényével „nyert” (Erdély lakosságának ma megközelítőleg 75%-a román, és 20% alatt van a magyarok aránya), nem pedig a dákokra és rómaiakra alapozó történelmi jog alapján. A magyarság számának csökkenése a becslések szerint folytatódni fog, 2032-re körülbelül egymillió lélekszámot (5,6%) jósolnak. A két világháború között a városokban lévő magyar számbeli többség – ami társadalmi és kulturális fölényrel is párosult – is elveszett mára. Székelyföld autonómiájával kapcsolatban a szerző felveti, vajon az mennyire szolgálná az erdélyi magyarság egészének érdekeit, hiszen a magyar lakosságnak is csupán alig a felére terjedne ki, és fennállna a veszély, hogy a térség még inkább elszigetelődik. Mindent egybevetve a románok még mindig attól félnek, hogy Székelyföld kiválik Romániából és esetleg a földrajzi távolság ellenére Magyarországhoz csatlakozik. Magyarország katonai agresszióját pedig csak eltévededett lelkek tarthatják elképzelhetőnek, hiszen mindkét állam EU- és NATO-tag, nem is beszélve az országok méretei közötti különbségekről, hiszen önmagában Erdély is nagyobb, mint Magyarország. A „magyar kérdés” megoldását Boia véleménye szerint nem a határmódosítás, hanem a határok eltűnése jelentheti. Egyelőre azonban az „erdélyi kérdés” az oka a Romániát végre decentralizálni hivatott közigazgatási reform halogatásának.

A kötet kitér Besszarábia jövőjének kérdésére is, hangsúlyozva, hogy amennyire Románia megnyerte az Erdélyért folytatott „csatát”, olyannyira nem biztos ugyanez Besszarábia

vonatkozásában. A nemzet és az etnikum ugyanis nem egy és ugyanaz, hangsúlyozza Boia. A besszarábiaiaknak szabadságukban áll, hogy moldovaiaknak tartsák magukat. Ennek alapja, hogy a 19. században ők lényegében nem vettek részt – vagy csak nagyon kis mértékben – a románság nemzetté válásában. A Romániával való egyesülés óhaja sokkal erősebb az anyaországban, mint a Moldovai Köztársaságban, ahol a lakosságnak körülbelül kétharmada moldovai, a többiek oroszok, ukránok, gagauzok.

A kötet aktuálpolitikai kitekintéssel zárul. Az olyannyira románná lett Románia 2014 végén a kevés itt maradt német – ráadásul lutheránus – közül választott államelnököt Klaus Johannis személyében, aki azzal győzött, hogy más volt, és a nyugati mintát képviselte. Megválasztása talán elindulást jelent az európaizálódás irányában, reméli Boia. Az elnökválasztás alkalmával a szavazatok megoszlása a Kárpátok vonalán ismét egyértelműen kirajzolta az egykori Osztrák–Magyar Monarchia határát, mely lényegében egybeesik a Románia balkáni és közép-európai fele közötti választóvonallal. Bebizonyosodott, hogy a történelmi különbségek még élnek. Az sem véletlen, hogy ha már kisebbségi, akkor német etnikumú lett az államelnök. Magyar, muzulmán vagy zsidót biztosan nem választottak volna, állítja a szerző. (E vonatkozásban sokatmondóak azok a 2015 februárjából származó közvélemény-kutatási adatok, melyek szerint a külföldi államok közül a románok körében legnagyobb tiszteletnek Németország örvend, 87,3%-kal, a régi kedvenc, Franciaország 80,3%-kal csak a hatodik helyen áll, az utolsó előtti 38,1%-kal Magyarország, és a sort Oroszország zárja 25,4%-kal.) Maga a választás a szerző szerint annak a jele, hogy talán Románia elindul és kilép a kommunista korszakból örökölt kulturális és mentális elszigeteltségből.

Az olvasó pedig abban reménykedhet, hogy az ezúttal is olvasmányos stílusban megírt új szemléletű kötet nemcsak a szakmabeliekhez jut el, hanem a szélesebb közvélemény alakulására is hatni fog, s ezzel hozzájárul a románság történelmi tudatának megújulásához.

Jakó Klára

Aki másnak árkot ás, avagy egy nagy beruházás forrásai¹

Elisabeth Gruber nem a 15. század vagy az írásos hagyatékban jóval gazdagabb kora újkor történetéből választott témát kötetéhez, hanem közép-európai szemmel irigylésre méltó módon a 14. századból, igaz, annak a legvégéről. Ugyanakkor nem a forrásadottságok miatt kénytelen-kelletlen általánosabb, a városi élet minden területére szükségszerűen kiterjedő tabló megrajzolására vállalkozni, hanem egy meglehetősen sajátos, nagyon is városias kérdéskört kíván körüljárni. Gruber érdeklődésének középpontjában az áll, hogy a közösség egészét átfogó, nagy horderejű beruházások miként érintették magát a közösséget, és miként birkóztak meg a felmerülő feladatokkal.

Vizsgálódásának helyszíne az osztrák–cseh határ közelében fekvő felső-ausztriai városka, Freistadt. A megvalósíthatóság reményét e kisváros kivételes forrásadottságai jelentik, a tényleges apropót pedig az ott fennmaradt, 1389–1392 között keletkezett számadások adják, amelyek szerencsés módon az építkezések befejeztével nem estek áldozatul sem a kortársak, sem pedig az utókor szelekciós kedvének, valamint megkímélték a természeti csapások és a háborúk is. Az említett számadások pedig történetesen ahhoz a nagy vállalkozáshoz szolgálnak kitűnő forrásul, amelynek keretében a Freistadt városát övező védműveket bővítették, vagyis a városfalon kívül egy összefüggő várárokrendszert alakítottak ki. A kötetből mindent megtudhatunk az építkezések pénzügyi háttéréről a munkaszervezésen át egészen a benne tevékenyen részt vevő személyek köréig.

A szerző az első hét fejezetben röviden a nagy vállalkozás háttérét ismerteti az olvasókkal. Előbb vázlatosan a nagy, közösségi projektek módszertani-elméleti háttérére tér ki, majd szól Freistadt középkori viszonylatban rendkívül gazdag levéltáráról. Magától értetődően arról is találhatunk egy rövid fejezetet, hogy az Ausztriai Hercegség (1453-tól Főhercegség) életében miféle szerepet játszott a város: nem magánföldesúri kézben volt, hanem a tartományúr közvetlen kezelésében állt, aki a településen rezidenciával is rendelkezett. Ez utóbbi nyilván a település rendkívül kedvező földrajzi fekvésével magyarázható, hiszen a Duna völgyében zajló kereskedelem részben éppen Freistadton át talált utat magának északi irányba, a cseh területek felé. Különösen a só- és a vaskereskedelem szempontjából feküdt a város stratégiai tekintetben fontos helyen. A felsorolt tényezők ismeretében már világos, hogy 1277-ben – mások bosszúságára – miért nyerte el Freistadt az általános lerakati jogot, melynek bevételei a várost és természetesen a tartományúr jövedelmeit gya-

1 Gruber, Elisabeth: „Raichtung und außgab zum gepew.“ *Kommunale Rechnungspraxis im oberösterreichischen Freistadt. Edition und Kommentar der Stadtgrabenrechnung (1389–1392)*. Mit einem Beitrag von Thomas Kühtreiber, Gábor Tarcsay und Michaela Zorko. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2015. (Quelleneditionen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, 14.) 243 p.

rapították. Arról, hogy a befolyó pénzt miként vették nyilvántartásba, miként használták fel, bővebben egy beékelődő, a középkori városfalakról általánosabb kitekintést kínáló fejezet után olvashatunk. Szemmel láthatóan Gruber az egyik legfőbb szívügyének azt tekinti, hogy a városi számadások – mai szemmel nézve legalábbis – nem minden szempontból következetes világában rendet vágjon. Persze mindez azt is maga utána vonja, hogy nemcsak a város későbbi, szintén középkori számadásait, hanem az Ausztria-szerte keletkezett hasonló forrásokat is számba vegye. A 14. század végi, hasonló típusú forrásanyaggal kapcsolatban nincs nehéz dolga, miután Freistadt mellett kizárólag Bécsben maradt fenn ebből az időszakból értékelhető mennyiségű és összehasonlítható számadás (34. o.).

A számadáskönyvek aprólékos elemzése révén Gruber részletesen foglalkozik azal is, hogy a nagy vállalkozáshoz kapcsolódó munkák elvégzése miként mehetett végbe a gyakorlatban. A freistadi építkezések során is megfigyelhető az a jelenség, amelyre másutt is találunk példát, nevezetesen hogy a munkálatokban egymással párhuzamosan nem egy, hanem akár több „építőmester” (*Baumeister*) is részt vállalt. A közvélekedéssel és a tisztség nevével némileg ellentétben azonban általában nem állandó foglalkozásról volt szó, hanem sokkal inkább egy meghatározott időre szóló feladatkörrel: az építőmesterek alkalmasint a munkaszervezés frontján, egyfajta „menedzserként” működtek. Egyszóval a logisztikáért, a munkásokkal és a nyersanyaggal kapcsolatos teendőikért felelhettek, nem maga az építészeti munka számított elsődleges feladatuknak (40. o.).

A városárokhoz kapcsolódó munkálatok során közreműködő *Baumeister* személyére nézve érdemes észben tartunk azokat a megállapításokat, amelyeket a városfalak építéséről, karbantartásáról tudunk. Jól ismert, hogy elsősorban azon városi polgárok feladata volt a városfalak rendben tartása, akik annak mentén rendelkeztek telekkel (ezek a polgárok nem az egész városfalért feleltek, hanem csak a „saját” szakaszukért). Arra a kérdésre, miszerint e polgárok feladata volt-e a városfalakon kívül az azt körülölelő vizesárok karbantartása is, telekkönyvek vagy más adatok híján egyértelmű választ nem adhatunk. Mert bármennyire is gazdag középkori és regionális viszonylatban a kisváros levéltára, olyan sűrű kontextust mégsem lehetséges teremteni, amely alapján igazán plasztikus életpályákat tudnánk feleleveníteni, telekkönyveket rekonstruálni. A szerző mindazonáltal ezen a helyen tartotta fontosnak azt, hogy megossa az olvasókkal összesen 42 *Baumeister* rövid, minden részletre kiterjedő életrajzát (42–52. o.), ami fáradozásának dokumentálására valójában elegendő, e fejezet mégis inkább a kötet második, függelékyszerű részébe illett volna, s ilyen formában jócskán kilóg az első részből.

Megfelelő forrás híján (hely)történészek, régészek, műemlékvédelmi szakemberek szerte a nagyvilágban, de különösen a Lajtán innen csak álmodhatnak olyan lehetőségről, ami Elisabeth Grubernek megadatott. A számadáskönyvi bejegyzések alapján ugyanis a szerzőnek módjában állt az árok kialakításának pontos forgatókönyvét rekonstruálni. Mivel e számadások nem tervezetek, hanem tényleges kifizetések után születtek, nincs okunk a periodizációt megkérdőjelezni (52–59. o.). Persze, ahogy egyébként is sejthető volt, egy olyan nagy vállalkozás, mint a várost körülölelő vizesárkok ügye, ha másra nem is, de a már meglévő védelmi rendszerre is hatással volt: a városfal, illetve annak elemei (tornyok) részleges átépítésre szorultak.

A szerző gondosan elemzi az 1389–1392. évi építkezések különféle kiadási tételeit, így a nyersanyag, a szállítás és a munkabérek költségeit, külön figyelmet fordítva arra, hogy más középkori építkezésekre vonatkozó tudásunkkal összehasonlítsa eredményeit (60–77. o.). Mindaddig elsősorban a vizesárkok álltak Elisabeth Gruber érdeklődésének középpontjában, az ezután következő oldalakon azonban az olvasót meglepve nem kevés teret szentel annak,

hogy miként tartotta fenn a polgárság a városfalakat a közép- és kora újkorban (78–86., 96–104. o.). A fókusz megváltozása érthető: nyilván a forrásadottságok bírták arra a szerzőt, hogy ezt a témát is vizsgálódásának középpontjába állítsa. Már csak azért sem lehet szemrehányást tenni neki e döntéséért, mivel a vizesárok és a városfal egy egészet alkottak, még akkor is, ha ennek tudatosítása véleményem szerint több ponton elmaradt.

E fejezet mintegy ellenpontként, a történeti részt ugyanakkor szervesen kiegészítve magában foglal egy régészeti-műemlékes szemmel íródott alfejezetet is, mely Thomas Kühtreiber, illetve tanítványai, Tarcsay Gábor és Michaela Zorko tollából Freistadt jelenleg is álló falait elemzi (87–96. o.). Minden diszciplínának, így a történeti, illetve a régészeti kutatásnak is megvannak a maga határai, éppen ezért volt okos gondolat alapjában véve más szempontrendszerű kutatások eredményeit is a kötetbe beemelni. Éppen a kevésbé klasszikus régészeti, mint inkább a fennálló városfalak falszövevi vizsgálata alapján lehet nyugodt szívvel kijelenteni, hogy a városfal már a 13. század óta létezett, és feltehetően ezután legalább négy ízben újjíthatták meg. Csak sajnálhatjuk, hogy magának a vizesároknak a régészeti szempontú kutatására nem került sor, ami talán hasonlóképpen gazdagította volna a történeti források által nyújtott képet.

A kötet második részében a szerző elemzéseinek alapjául szolgáló városi számadáskönyveket tárja az olvasó elé példamutató módon. Egyrészt megtaláljuk itt a már említett 1389–1392. évi számadáskönyv átíratát, amelyhez Gruber igen alapos bevezetést, valamint jegyzetapparátust is készített (105–162. o.). E második rész hasonló logikát követ, mint az első, vagyis nem ragad meg az 1380–1390-as években, hanem – részben a már leírtakat ismételve, illetve kiegészítve – további részleteket tár fel a freistadi városi számadásokat illetően (163–196. o.). E fejezet egyúttal egy igen részletes és precíz kutatási segédletnek is tekinthető, amelyet mind a Freistadt tényleges pénzügyi hátterét kutatók, mind pedig a párhuzamok után vadászó, közép-európai várostörténettel foglalkozók a későbbiekben nagy haszonnal forgathatnak. Az igen alapos, már-már kodikológiai leírás azt is lehetővé teszi, hogy akár céltudatosan tematikai egységekre kereshessünk. Az időhatár jócskán túlmegegy a 14. századon (1386–1487), ami nyilvánvalóan a forrásanyag sajátosságainak tudható be. Ahogy az is, midőn megnézzük, mely időszakokat fedik le a freistadi városi számadások: dacára annak ugyanis, hogy a városi levéltár jól megmaradt, a cseh–osztrák viszonylatban szövevényesnek számító 1460–1470-es évek egyáltalán nincsenek jelen e forrástípusban, a számadások kétharmada az 1410–1440-es évekből származik. A kötetet gazdag bibliográfia, illetve hely- és személynévmutató zárja (197–243. o.), topográfiai kérdésekben egy térkép is segíti az olvasókat (226–227. o.).

A szűkre szabott tematikai kereteken belül a szerző valóban minden elképzelhető módon igyekezett forrásait kiaknázni. Valójában azonban éppen ez a szűkebb horizont az, ami kifogásolható, még ha azt vélhetően alapos indokkal, ugyanakkor az olvasókkal meg nem osztott okokból választotta is. A városi közösséget ugyanis nemcsak az építkezésekhez hasonló nagy vállalkozások alkalmával vizsgálhatjuk működése közben: számos más olyan esemény adódhatott egy város életében, amely az összefogást, a közös fellépést lehetővé vagy éppen szükségessé tette. Azontúl, hogy egy ilyen, szélesebb spektrummal rendelkező munka révén Freistadt is egy friss szemléletű monográfiával gazdagodott volna, a középkori várostörténeti kutatás számára is értékes előrelépést jelentene. Üdvözlendő lenne, ha a megkezdett kutatómunka hasonlóan szisztematikusan módon folyna tovább, és esetleg akár az eredeti célkitűzés szellemében további területekre is kiterjedne. Minderre mutatkozik is esély, mivel Elisabeth Gruber habilitációs projektjének keretében ismét várostörténeti vizsgálatokra vállalkozik.

Péterfi Bence

A kolonizáció mint történelmi jelenség¹

A jelenlegi oroszországi történetírás egyik legeredetibb képviselője a jekatyerinburgi Andrej Vlagyimirovics Golovnyov történész-antropológus. 2009-ben, nagy visszhangot kiváltó, *A mozgás antropológiája (Észak-Eurázsia őstörténete)* című művével újraindította a kolonizációval kapcsolatos diskurzust, amely az orosz historiográfiában nagy múltra tekint vissza.² Hat évet kellett várni az újabb könyvre (*A kolonizáció jelensége*), amely kronológiailag és tematikailag is *A mozgás antropológiája* folytatásának tekinthető. *A mozgás antropológiája* még inkább őstörténeti jellegű munka volt, mely a Rusz korai történetével zárult. *A kolonizáció jelensége* már az orosz történelem egy sajátos, régi historiográfiai alapokra visszanyúló, de mégis eredeti, önálló koncepcióját adja.

A kolonizációs paradigma nemcsak Oroszországban, hanem az Egyesült Államokban is nagy hagyományra tekint vissza (lásd például Frederick Jackson Turner *frontier*-tézisét), azonban a 20. század második felében ez az elmélet, úgy tűnik, idejét múlttá vált. A két szuperhatalom, az USA és a Szovjetunió egyaránt kolonizációellenes elveket hirdetett, a kolonizációt a múlt bűnei között tartották számon. Holott az emberiség története tulajdonképpen a kolonizáció története (mióta a Homo sapiens kiindult Afrikából, fajunk legalább annyira mobilis, mint sapiens). Ennek alátámasztására a könyvben fejezeteket olvashatunk az Oroszországot is érintő ókori görög és a kora újkori angol kolonizációról.

Az újkorban a birodalmi központok (metropóliák) gyakran az egykori kolóniákból alakultak ki. Így történt ez Nagy-Britannia esetében is, amely sokáig római, majd dán, normann kolóniának számított; de a modern Oroszország magját alkotó Moszkva is kezdetben a tatár Arany Horda „gyarmata” volt. Az egykori kolóniából kinövő angol (brit) birodalom legfőbb szervezési alapja a „törvényesség” eszméje volt: az ember és ember közötti viszonyrendszer kodifikálása jelentette a „társaság feletti kontroll” angol modelljét. Az angol világkép a törvények szabják meg, a fizikától kezdve a sporton át az emberi kapcsolatokig szinte mindent a törvények, regulák rendszere szabályoz (a múltban például sok helyen játszottak labdával, de először az angolok kodifikálták a szabályokat, ebből lett a futball). A Brit Birodalomra is érvényesek voltak az általában a birodalmi politikára jellemző elemek, mint például emberek tömeges deportálása – a rabszolga-kereskedelem révén –, s ezáltal a birodalom néprajzi képének megváltoztatása, illetve a – jelen esetben keresztény, fehér – felsőbbrendűség eszméje. A Brit Birodalom kolóniája volt kezdetben a 13 észak-amerikai állam, mely ugyanúgy gyarmatból vált birodalmi központtá, mint egykor Anglia, s elődjétől örökölte a

1 Головнёв, Андрей Владимирович: *Феномен колонизации*. Екатеринбург: Институт истории и археологии Уральского отделения Российской академии наук, 2015. 592 p.

2 Головнёв, А. В.: *Антропология движения (древности Северной Евразии)*. Екатеринбург, 2009.

„jogrend uralmát”, s az európai („fausti”) civilizáció Oscar Spengler által is leírt ethoszát: a saját morál általános igazságnak való tekintését, annak más kultúrákra való ráerőltetését, az expanziót (legyen az politikai, gazdasági, kulturális jellegű).

A Rusz a vikingek „nordikus”, folyami magisztrált kultúrájából nőtt ki, a skandináv ruszok és a keleti szlávok kooperációjából. E kooperáció központja északon, a Ladoga-tó környékén és Novgorodban volt. Novgorod kezdte meg az orosz Észak és az Urál kolonizációját, aminek eredményeképpen az „orosz civilizáció” nordikus jellege további impulzusokat kapott. Novgorod és az általa képviselt fejlődési alternatíva a Moszkva elleni harcban bukott el (1478).

Moszkva az északkeleti, a 12. században regionális nagyhatalommá váló Kljazm-parti Vlagyimir örököse. A tatárjárás után Kijev helyett a tatár Szaraj lett a Rusz „fővárosa”, az Arany Horda a hatalom legitimitásának forrása, a nagyfejedelmek uralkodóból szolgálókká váltak. A tatárjárás geopolitikai értelemben átrendezte Kelet-Európa képét. A birodalmi metropóliák és kolóniák áthelyeződtek. „Dzsocsi ulusza” kolóniából metropóliává vált (Arany Horda), a Rusz viszont metropóliából kolónia lett. Az Arany Horda erősen centralizált hatalmi modellt működtetett, minden hatalmi kérdés a fővárosban, a központban dőlt el.

A 13. században a Rusz útjai is szétváltak. Északon Alekszandr Nyevszkij politikája a tatárokkal való együttműködést választotta, délnyugaton a halicsi Danyiil Romanovics, bízva egy esetleges nyugati szövetségben, megkísérelt valamiféle ellenállást (sikertelenül). Délnyugaton mindenesetre a litván–lengyel–magyar hatás is erősebb volt, ennek révén a tatár „ordizmus” itt mérsékeltebben jelentkezett.

A tatároknak való behódolás politikáját a moszkvai Ivan Kalita (1325–1340) a végletekig vitte. Moszkva, az egykori kolónia azonban maga is metropóliává vált III. Iván (1462–1505), majd IV. Iván (1547–1584) uralma idején. Moszkva részben az egykori metropólia jegyeit másolta, különösen IV. Iván idején vált feltűnővé az orosz–tatár „összefonódás”. IV. Iván fölvette a cár titulust, ami Batu óta a Horda kánjait jelentette az orosz terminológiában, országa részévé tette a tatár Kazanyt, majd 1575-ben a Rusz fejedelmévé nevezte ki a kaszimovi tatár Szain-Bulatot (azaz Szemjon Bekbulatovicst). IV. Iván sorra osztogatta a tisztségeket a tatároknak és hajtotta keresztvíz alá a tatár elitet (a megkeresztelkedés jelen esetben hatalmi aktus volt). IV. Iván személyében összeforrott az orosz és a tatár tradíció: ő maga apai ágon a tatárverő, kulikovói győztes (1380) Dmitrij Donszkoj leszármazottja, anyai ágon viszont Mamaj, tehát végső soron Dzsingisz kán családjából ered! (IV. Iván anyja, Jelena Glinszkaja Mamaj tatár kántól származik. Mamaj unokája, Leksza Vitovt litván nagyfejedelem szolgálatába állt, megkapta Glinszk városát, innen a Glinszkij családnév. Vaszilij Glinszkij 1508-ban költözött Moszkóviába, s az ő lánya, Jelena lett 1526-ban III. Vaszilij felesége. Mamaj felesége a dzsingiszida Berdibek kán lánya volt, így tehát IV. Iván családfája anyai ágon valóban Dzsingisz kánig nyúlik vissza.)

Szintén a tatár hagyományokat testesítette meg Borisz Godunov, aki az Ivan Kalita idején Moszkvába költözött Cseta tatár nemes családjából származik (a Zaharija keresztény nevet fölvevtt Cseta alapította meg 1330-ban a híres koztromai Ipatyjev-monostort).

Az újjáépülő Orosz Birodalomnak perifériája lesz a korábbi központ, Kijev és környéke. A keleti szláv és a török világ sztyepei határvidékén már a 12. században megjelentek a „kóborlók” (brodnici, a szláv ’kóborolni’ igéből), a kozákok elődei (a török eredetű kozák terminus a 14. században bukkan fel). A dnyeperi, doni, azovi, tyereki kozákok a tatár–orosz „ordizmus” képviselői. A 17. század elején a birodalmi központ összeroppant („zavaros időszak”) – eljött a periféria ideje. (Golovnyov itt Szvák Gyula kutatásaira hivatkozva a 17. század eleji moszkvai hatalomváltásokban főszerepet játszó álcárjelenség kozák

eredetére hívja fel a figyelmet.) 1613-ban a kozákok nem jelentéktelen szerepet játszottak abban, hogy Mihail Romanovot választották cárrá (a külföldi követjelentések megerősítik, hogy Mihail Romanov mögött a kozákok álltak, és a lengyelek is egy ideig „kozákcárnak” nevezték az első Romanov uralkodót).

A 16. század közepétől angol és holland kereskedők jelentek meg az orosz Északon. Az orosz állam összeomlása idején az angolok terveket készítettek az orosz Észak keleti megszállására és gyarmatosítására. A lengyelek Moszkvából való kiűzése után viszont az angolok is elálltak tervüktől. Az újra megerősödő Oroszország ismét metropólia lett, és ezzel összefüggésben kialakult Oroszország kedvezőtlen képe Nyugaton.

Az Urál és Észak *moszkvai* kolonizálása a novgorodi eredetű Sztroganov család közreműködésével zajlott IV. Iván uralkodásától kezdve. A Sztroganovok távol Moszkvától, Szolvicegodszkból kiindulva irányították Észak „üzleti” kolonizációját, de közben saját kultúrát és „ideológiát” alakítottak ki: saját levéltáruk és könyvtáruk volt, templomokat emeltek, őslakosokat kereszteltek, kereskedtek, nyersanyagok után kutattak.

Szergej Szolovjov konceptuális megfogalmazása szerint Oroszország „határállam” Európa és Ázsia között, de olyan állam, hangsúlyozza Golovnyov, amely maga is metropólia, s amelynek természetes részei a peremvidékek (okrainák). A peremvidékek „élő határok”, s a moszkvai autokrácia még a legszélsőségesebb megnyilvánulása (IV. Iván) idején is teret engedett a szabadságnak a periférián, és ebben a paradoxonban rejlik az a mozgási energia, melynek révén Oroszország olyan könnyen és gyorsan meghódíthatta Szibériát (vagyis a metropólia javakat magába szívó magja erősen központosított, míg a periféria a szabadság tere maradt).

A metropóliák és kolóniák közötti mozgás kölcsönös. Aki hódításra indul, kitarja saját kapuit az ellenség előtt. A metropóliák kolonizálódnak, a kolóniák metropóliává válnak. A mozgás mindig kétoldalú, mint Hellasz és Róma, az Arany Horda és Moszkva vagy mostanság Európa és az egykori gyarmatok esetében (új népvándorlás).

Gyóni Gábor